

ЦИГАНИТЕ НА БАЛКАНИТЕ И МЯСТОТО ИМ ВЪВ ВЪЗСТАНОВЕНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА (КРАЯ НА XIX – СРЕДАТА НА XX ВЕК)

Евгения И. Иванова, Велчо Кръстев¹

GYPSIES ON THE BALKANS AND THEIR PLACE IN THE RETURN BULGARIAN STATE (THE END OF THE XIX CENTURY – MIDDLE XX CENTURY)

Evgenia I. Ivanova, Velcho Krastev

Abstract: With the restoration of Bulgarian statehood the various ethnic and religious communities, incl. and Gypsies, become full-fledged Bulgarian subjects. In the announcement, we are addressing only the specific moments outlining the place of the Gypsies in a Bulgarian state in the period from the end of the 19th century to the mid-twentieth century. We fix on the actions of the executive to them as regards of migration processes, nomadism and the territorial settlement of their neighborhoods. We look at the institution of cheribashiata – the proxy who presents the gypsies in front of the municipal administrative authorities as well as the place of the Gypsies in the institutions responsible for external and internal security and public order in Bulgaria.

Keywords: Romani community, Bulgarian, migration processes.

Въведение

Циганите, този сравнително непознат и затворен етнос, от столетия живеят в различните държавни образувания на Балканите. Неразделна част са от цялостния стопански и културно-исторически облик на региона. С постепенното разпадане на Османската империя през XIX век и появата на самостоятелни балкански държави цигани за постоянно се установяват на териториите им и свързват с тях понататъшната си историческа съдба, развитието си като общност.

¹ **Евгения И. Иванова** – доцент, д-р в Регионален исторически музей – Стара Загора, e-mail: evgenia_iv@abv.bg.; **Велчо Кръстев** – д-р, председател на УС на РС „Технитари“, Стара Загора, e-mail: tehnitari@abv.bg

С възстановяването на българската държавност различните етнически и религиозни общности, вкл. и циганите, стават пълноправни български поданици. Търновската конституция от 1879 г. и последващото законодателство им дават определени права и свободи, но и всички произтичащи от това задължения. В същото време постановява върховен надзор над тях от страна на изпълнителната власт.

Предвид ограничения обем на съобщението, ще се спрем само на отделни моменти, очертаващи мястото на циганите в българска държава в периода от края на XIX до средата на XX век. Във всички писмени и устни сведения от разглежданата епоха за наименуване на тази етническа общност се използва понятието „цигани“. Ние също ползваме термина, за да бъдем исторически по-коректни².

* * *

В годините на Третата българска държава циганите не са обект на целенасочено държавно законодателство, а по една или друга причина попадат в рамките на редица закони и подзаконови документи. От позициите на макрообществото изпълнителната власт прилага към тях и различни административни мерки, свързани предимно с чергарстването и с териториално-селищното устройство на махалите им. Тази политика има аналог и в другите балкански страни (Проданов 2007, 11–14). В същото време в пределите на държавата чрез миграции и възпроизводство се увеличава броят на циганското население. Продължават процесите на усядане, като то се установява в градовете и селата, без да се смесва с останалите етноси.

Първите десетилетия след Освобождението през 1878 г. се характеризират с бурни миграционни процеси. От останалите под чуждо владичество Македония и Одринска Тракия в българските територии пристигат многобройни бежанци, а с тях и цигански групи. В резултат на мирните договори след Балканските войни (1912–1913) и Първата световна война (1915–1918) следват нови големи изселнически вълни, в които също са увлечени и много хора от етноса. Националните преброявания на населението в Царство България

² За основните метагрупови общности, наименованията на групите и подгрупите виж повече: Иванова, Кръстев 2013, 155–156.

(1900, 1910, 1920 и 1926 г.) показват нарастване броя на циганите, родени в съседните балкански държави.

И няколко конкретни примера. За калайджии от района на Тракия намираме сведения в преписка от първото десетилетие на XX век между българския генерален консул в Цариград и Министерство на външните работи и вероизповеданията в София. Ние считаме, че тези документи визират цигани калайджии, които по-късно са известни като тракийски калайджии. На 22 май 1914 г. консултът в изпратено от него писмо докладва, че около 200 души цигани, живеещи компактно в Турция, са подали заявление с молба да се изселят в България. Те се занимават с бакърджийство и казанджийство, православни са и говорят добре български език. Живеели са в Пловдивско и по време Руско-турската война 1877–1878 г. се изселват в района на Чорлу, Турция. Министерството посочва ред причини, поради които не е съгласно да им се разреши да се завърнат в България. Години по-късно с една или друга своя етническа специфика тракийските калайджии попадат в рамките на определен тип население, подлежащо на изселване. Като християни в Турция те стават част от размяната на религиозните малцинства след войната с Гърция през 1922–1923 г. Оттам заедно с българи и други цигански групи преминават в България. В устната им история е запазен споменът, че предците им са дошли от района на гр. Гюмюрджина, Гърция (Иванова, Кръстев 2013, 197–199).

През годините 1913–1916 и 1919–1940, когато Добруджа е в границите на Румъния³, също има активна миграция на цигани. От една страна тя е между България и Добруджа, а от друга – от България и Добруджа към Турция и обратно.

Усложнените етнически отношения в Добруджа са една от причините за преселване на българи към България. Сред бежанските

³ След Междусъюзническата война с Букурещкия мирен договор от 28 юли 1913 г. Добруджа се предава на Румъния. След капитулацията на Румъния в Първата световна война на 7 май 1917 г. в Букурещ се подписва договор, с който Добруджа е върната на България. След споразумението между България и Антантата през 1918 г. за капитулацията на страната Добруджа отново преминава към Румъния.

семейства има и такива на цигани. Например православният циганин Иван Станев заедно със седемчленното си семейство през есента на 1923 г. се установява в Русе. Живеят в с. Синур Енимакхале, но грубото отношение на румънските войници и опитите за посегателство върху дъщерите на Станев, е повод да се премести (ИЦДА, ф.258к, оп.8, а.е.79, л.77).

В началото на 1935 г. на основание сключената конвенция между турското и българското правителство от 5 октомври 1925 г. за свободното изселване на малцинствата от двете страни турското правителство дава съгласието си броят на изселниците да стигне до 10 000 души годишно. Тази цифра остава за всяка година до края на 1938 г. Околийското управление в гр. Нова Загора през 1935 г. изготвя списък на фамилиите, избягали по нелегален път в Турция, и съставя досиета на официално заявилите желание да заминат за там. Сред тях има и цели семейства на турски цигани мохамедани – в заявленията се посочват народността и религиозната принадлежност. През 1938 г. желаещи да се изселят в южната ни съседка и подали заявления са 68 семейства на цигани мохамедани от Пловдивска околия с общо 435 човека (ДА Сливен, ф.37к, оп.4, а.е.3, л.3; РДА Пловдив, ф.75к, оп.1, а.е.382, л.38; а.е.69, л.1).

През 1934 г. в Турция е приет закон за уседналостта, на основание на който се забранява приемането като емигранти на скитащи цигани, на депортирани лица, на анархисти и шпиони. На основание на този закон турските гранични власти връщат обратно в България депортирани катунарстващи цигански семейства. Ето само един пример. На 9 май 1938 г. Плевенската областна полиция в изпълнение на разпореждане на Дирекцията на полицията в София експулсира към Турция 18 цигани – катунари, живущи в с. Мъртвица (дн. с. Подем), Плевенско. С полицейска охрана те са закарани до граничния пост в Свиленград, откъдето са прехвърлени на турска територия. Междувременно в Свиленград местен полицай им отнема 120 златни наполеона. Турските войници ги откарват до Одрин, възползват се от възможността и посягат на честта на техните жени и момичета, и след това ги връщат обратно през пропускателния пункт. При поетапното им препращане към Плевен, чрез адвокат, на 28 юни 1938 г. те

подават жалба, адресирана до министър-председателя за преживяното от тях (ДА – Плевен, ф. 62к, оп. 1, а.е. 120, л. 1–3).

От друга страна, цигани непрекъснато нелегално преминават границата с Гърция и в двете посоки. От Гръцка Димотика през 1933 г. 21 цигански семейства (109 души общо) влизат в страната и се заселват в с. Момино и с. Горен чифлик, Варненско (ДА – Хасково, ф. 64к, оп. 2, а.е. 2, л. 292–301). Нелегално пресичане от катунарствашката циганска група на т.нар. биволари, или дънколари⁴, е засечено от българските власти през 1929, 1933 и 1939 г. Последното е след 9 септември 1944 г. и в резултат от окончателното затваряне на границата с Гърция те остават в България (АМВР, ф. 26, оп. 1, а.е. 431, л. 9, 12). Въпреки усилената охрана на граничната линия, през м. септември 1948 г. всички цигани от с. Кочан, Неврокопско, избягват в Гърция. Това тяхно действие се посочва от гръцките власти като положителен пример, който помаците да последват (Държавна сигурност – смяна на имената 2013, 158).

В началото на 30-те год. на XX век, а документите дават информация и за по-късно, „В дирекцията на полицията има сведения, че страната ни се кръстосва от множество цигани... Много често тия скитници идват без паспорт от други държави – Австрия, Румъния, Гърция, Турция, Сърбия и тук у нас намират своето препитание и скитнически живот...“. Циганите, дошли от чужбина без редовни паспорти, е разпоредено да бъдат препратени поетапно за екстрадиране (РДА – София, ф. 170к, оп. 1, а.е. 1, л. 8, 14).

В резултат на включването на България във Втората световна война, тя присъединява територии от Македония, Поморавието, Западна Тракия. Народностният състав на „новите земи“ е пъстър. От почти милионното население на Вардарска Македония най-многобройни са българите и българо-мохамеданите – 60%, а на второ място са циганите – 14,9%. В Беломорието в резултат на провежданата през годините гръцка политика са настъпили и етнически промени. Българският етнически елемент е малоброен. Той е 7,6% от общото население, а циганите са под 1% (Българското управление 2011, 172; Йончев 1993, 71, 108).

⁴ Биволарите са гръцки цигани мюсюлмани от околностите на Димотика и Софлу. Говорят турски и гръцки език, те са ендегамни и са силно затворена група. Не поддържат връзки с другите катунарствашки групи.

Според Наредбата за земеделско-стопанско заселване в Беломорието (ДВ 1941, 237) в новоприсъединените български земи, освен много български, се преселват и цигански семейства. В писмо на драмския околийски управител от 16 ноември 1942 г. до МВРНЗ се казва: „много голяма загриженост ми създава преселническия въпрос. Все пак управителите и кметовете от старите предели на Царството продължават да изпращат за заселване тук хора съвсем неподготвени и неподходящи за това... Има и много цигански семейства...” (ЦДА, ф.662к, оп.1, а.е.46, л.15).

С разполагането на българската администрация и полиция в Беломорието през лятото на 1941 г. като полицай в Серес постъпва и българският циганин Атанас Ив. Панев, роден през 1914 г. в Стара Загора. През следващата година при него се установява и семейството му – жена и две деца (ж., А.П., 71 г., лахо, Стара Загора). Друг циганин от Стара Загора – Христо Георгиев Атанасов, е част от българската администрация на гр. Дедеагач (дн. Александропулис, Гърция). До края на българското управление на Беломорието през есента на 1944 г. е служител в Комисарството по снабдяването.

* * *

Един от проблемите, който централната и местната българска власт се опитва да реди десетки години наред, е този с катунарстването на различни етнически групи, вкл. и цигански. Пряка юридическа забрана за чергарстване в страната има още от първите години на развитието на младата българска държава. В приетите през 1886 г. Закон за градските общини (чл. 7) (ДВ 1886, 69), Закон за селските общини (нарочна бележка към чл. 8) (ДВ 1886, 70) и Правилниците за приложението им е записано, че: „чергарството е забранено в Българското княжество и сегашните чергари са длъжни да се заселят в пределите на общините“. Тази правна норма в една или друга конкретна формулировка присъства в българското законодателство и занапред. Основното средство за изпълнение на забраната са преките административни действия чрез полицейските и общинските органи. За спазването на обществения ред и сигурност, за защита на обществените интереси е въведено и задължително местожителство. В края на 30-те год. на XX век е подготвен отново законопроект за премах-

ване на скитничеството на циганите чергари. В него се предвижда отсядане в определени населени места, осигуряване на място за къща и двор, както и оземляване с до 5 дка земя за лично обработване. Не се забранява придвижването им в региона, но само след разрешение от местните власти. Нормативният акт през следващите години е обсъждан в комисиите, но не влиза за разглеждане и приемане от Народното събрание (ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 114, л. 3, 30–31).

Същевременно през 30-те – 40-те год. на XX век се засилва контролът от страна на държавата към катунарстващите цигани. За периода от 1934 до 1940 г. е изготвен списък на цигани чергари, публикуван в Централния бюлетин на МВРНЗ. Той съдържа 826 имена с годината на раждане и № в регистъра. Разпратен е до всички околийски полицейски адресни бюра. От своя страна, в началото на всяка календарна година полицейските участъци по населени места правят списъци на зимуващите цигани чергари в поверените им райони. Посочват се постоянно пребиваващите и новопристигналите, като за вторите се прилагат и снимки. В края на м. март се проверява кои са отпътували. Тези, които все още са там, кога ще отпътуват, регистрират се придошлите през тези месеци семейства (ДА – Плевен, ф. 62к, оп. 1, а.е. 120, л. 4; 22–34).

Околийските полицейски инспекции водят ежемесечен отчет за чергарстващите цигани, преминали в подотчетните им територии. Издава им се разрешително, с което могат да се движат в определени околии. Откритият лист е на името на водача на групата, посочват се броят на членовете и занаятът, който практикуват. При нарушения от тяхна страна откритият лист може да бъде взет от властите. Така например в началото на м. октомври 1937 г. Софийското областно полицейско нарежда „да се изземат удостоверенията от 13 август и от 20 август т.г. издадени от дирекцията на Софийска област на разни лица – цигани чергари за свободно упражнение на занаятите им из района на Софийска област“ (РДА – София, ф. 167к, оп. 1, а.е. 22, л. 259).

Главната Дирекция на Народното здраве към МВРНЗ следи за здравната хигиена на чергарстващите цигански семейства. Разпорежда се нито едно семейството или част от него да не остане без здравна книжка и да се проверяват за чистоплътност. Въшливите

трябва принудително да се обезвъшляват. Властите контролират и домовете, в които циганите се настаняват да зимуват. Проверява се имат ли изграден нужник (тоалетна) в двора и ако няма – стопанинът трябва в 10-дневен срок да направи такъв (ДА– Хасково, ф. 284к, оп. 1, а.е. 12, л. 57, 63–64).

* * *

Десетилетия след Освобождението в циганската общност, живееща в българските територии, се запазва институцията на черибашията – уседналите цигани да се представят пред общинските административни власти от свой пълномощник. Тя е регламентирана още в султански ферман от 1638 г. Длъжността на черибашия, цирибашия, ишария, мухтарин, кметски наместник се заема само от мъж, уважаван и искан от самите цигани. Това става по заповед на местната администрация и в присъствието на представител на полицейските власти. В Приказ № 892 от 20 април 1894 г. на кмета на гр. Татар Пазарджик (днес гр. Пазарджик) е записано: „... Като вземем предвид, че тукашното циганско население живее в предградията на града в колиби, а някои от тях живеят в града и в околностите му временно и следователно за тяхното правилно надзираване, добър ред и управление те имат нужда от назначаването на особен управител, че това население според стария си обичай се представлява пред общинските и административни власти от особен свой представител, наречен ишария...“. Когато лицето се налага от властите без одобрението на местните, то реално не може да изпълнява произтичащите от закона функции поради нежеланието на махалата да му се подчинява. През м. април 1899 г. градският кмет уволнява ишарията на местното циганско население в Татар Пазарджик Мехмед Арифов. Основание е заявлението от циганите от трите предградия (махали), в което казват, че „сегашният им ишария им бил натрапен от бивший кмет и не бил избран от тях и като такъв ... всячески им пакостил“. На негово място е назначен жителят на същия град Салим Артемов – „одобрен от цялото циганско население“. Препис от приказа трябва да се съобщи от общинския полицейски пристав на хората и предаването на длъжността да стане в негово присъствие (ДА – Пазарджик, ф. 13к, оп. 1, а.е. 49, л. 65–66; а.е. 51, л. 52).

Въпреки че черибашията официално е определен от местната власт, то неговата издръжка в началото на века се поема от самото циганско население. В гр. Фердинанд (дн. Монтана) през м. декември 1909 г. на Драгомановата махала е определен нов цигански черибашия. Това е Али Махмидов, който ще получава възнаграждение от самото циганско население по заведения ред – 2 лв. от всяка къща годишно (Иванова, Кръстев 2013, 206). Във Видин през 1910 г. е регистриран „Устав на Египетската народност в гр. Видин“, в който се регламентира, че мухтаринът на цялото циганско население в града се избира от черибашииите на отделните махали. Годишното възнаграждение на мухтарина се събира от всички цигански семейства в зависимост от тяхното материално състояние. Предвижда се половината от събраната сума да бъде получена от него, а останалата разделена от неговите помощници – заместник и касиер (Marushiakova, Popov 2015, 190–193).

Английският циганолог Скот Макфий, посетил България през 1913 г., в дневника, който води по време на пребиваването си, отбелязва че: „... във Варна както уседналите, така и номадите зачитаха авторитета на шерибашията – зачитаха авторитета на Осман... Издигането му за шерибашия на махала от 180 къщи – официално признат пост от правителството, се дължеше по-скоро на неговото интелектуално превъзходство, както и на обстоятелството, че принадлежи на друго племе и говори малко по-различен диалект... Продължителността на заеманата от него длъжност зависеше донякъде и от добрата воля на неговите подчинени, които имаха правото да помолят префекта да го освободи от поста. В резултат на това Осман очевидно чувстваше необходимост да поддържа здрава връзка с хората, които управляваше. Когато заговореше, той се обръщаше към всички присъстващи, а когато им нареждаше да мълчат, околните притаяваха дъх“ (Макфий 2007, 68–70).

От края на 20-те до средата на 40-те год. на XX век черибашия в софийския квартал Татарли-Коньовица е Шакир Пашов/Пашев. Той е и председател на културно-просветната организация „Истикбал“, чиито клуб „Египет“ се намира на ул. „Татарли“. Там е неговото седалище (Бръзицов 1970, 161).

В сп. *Полицай* от 1942 г., за град в Южна България се посочва, че местните цигани имат двама черибашии, а на отседналия в източ-

ния край на града катун черибашията е „строен, около 35-годишен, с велурена шапка в зелен цвят“. Той гордо ходи из града и демонстрира приятелските си връзки с местните полицаи. При наложилия се обиск на катуна му, поради извършена кражба, той защитава хората си и всячески възпрепятства полицейските действия (Полицай 1942, 96–97). В циганския квартал „Даме Груев“ в Сливен през 40-те год. на XX век черибашия на голите цигани е Юмер Меламедов. Той носи полицейска шапка, не допуска саморазправа между циганите и се ползва с авторитет в полицейския участък. Помощник-черибашия в целия квартал е Али Караалиев, когото полицейските органи много често ползват при извършване на обиск в домовете на провинили се цигани (ДА –Сливен, ф. 16к, оп. 1, а.е. 23, л. 21, 30). Циганската махала на Кюстендил през 30-те – 40-те год. на XX век се управлява от кметски наместник (ДА Кюстендил, ф. 36к, оп. 1, а.е. 42, л. 135).

Институцията на черибашията се запазва и в годините след обществено-политическите промени през 1944 г. От 1948 г. черибашия на циганите от кв. Раковски, Димитровград, е Коста Алиев Смаилов. Такъв става съвсем млад, веднага след отбиване на военната си служба (АКРДОПБГДСРСБНА, ф. 13, оп. 1, а.е. 776, л. 43).

* * *

В институциите, отговорни за външната и вътрешната сигурност и обществения ред в България, също има цигани. Една от тях е Българската армия. В нормативните документи, регламентиращи създаването и развитието на армията, е записана задължителната военна служба за всички мъже – български поданици.

Всяка година редовете на българската армия са попълвани с хиляди новобранци, в т.ч. и цигани, които трябва да бъдат обучени и възпитани като верни и доблестни защитници на отечеството. Водената от българските военни власти документация за целия период показва, че поколения мъже в редица цигански семейства, независимо от вероизповеданието си, традиционно отбиват войнския си дълг в българската армия. Наред с всички те служат в различните видове родове войски в зависимост от физическите и професионалните си качества. Ползват се от облекченията, които военните закони предвиждат. Някои от войниците цигани, които имат определени качества

и образование, след съответното обучение, са привлечени за низш команден състав и остават на военна служба като подофицери и фелдфебели. Като пример ще посочим Гюлиш Мустафа „мухтарин на всички цигани във Видин“ през 1910 г., който е запасен подофицер. Борис Горанов Лозанов от с. Крива бара, Ломско, участва като редник в Първата балканска война, през 1913 г. успешно завършва полковата учебна команда на 15-и пехотен Ломски полк. През 1914 г. е младши подофицер и командир на отделение. Загиба на Македонския фронт по време на Чеганската операция през м. август 1916 г.

Заедно с всички останали циганите се сражават в редица боеве, паметни както за полковете, в които служат, така и за бойната слава на Българската армия. Така в петте войни, които страната ни води през XIX–XX век, те стават част от реализацията на българския идеал за национално освобождение и обединение. Проявилите героизъм са наградени с ордени и медали. Немалък е и броят на загиналите, безследно изчезналите, ранените, починалите от рани и болести, военноинвалидите (Кръстев, Иванова 2014, 160–279, 357–376, 384–385; Marushiakova, Popov 2015, 191–192).

Участници от етноса във войните от второто десетилетие на XX век започват да играят активна и водеща роля сред общността. Тези мъже, минали не само школата на Българската армия, но и трънливите пътища на войната, са с формирано ново съзнание, самосъзнание и култура, друго политическо мислене и граждански позиции. Завърнали се от фронта, те поставят началото на различни форми на организация и защита правата и свободите на циганите. И години по-късно, научени на ред и дисциплина в казармата, спазват законите и проявяват своята гражданска позиция. Израстват като нови лидери, които активизират и организират прояви сред циганската общност. Те все повече се превръщат в част от обществено-политическия и културно-просветния живот на страната.

Цигани постъпват на работа и в полицията – държавен орган, на който са поверени вътрешният ред, сигурност и спокойствието на обществото. В началото на м. септември 1878 г. в Княжество България са въведени окончателно Временните правила за устройството на полицията и за тъмниците (затворите). Те стават основа за практическото изграждане на полицейската институция и нейната дейност.

В същото време в Източна Румелия се формира Източнорумелийска милиция и жандармерия, в която са привлечени представители на различни етноси. „В Пловдивската губерния имаше седем гръцки жандарми, един арменски и седем турски, в Сливенската – десет гръцки, един арменски, пет турски и един цигански” (Симеонов 2003, 12–15; Арабаджийски 2002, 161–162. Извори за българската етнография 1999, 18).

През следващите десетилетия са приети нови закони и са допълвани старите, които регламентират работата на полицията. Те разширяват предназначението ѝ и се извършва реорганизация на полицейския апарат. В структурите ѝ работят мъже от различни етноси и его само няколко примера за циганите. В средата на 20-те години в Пловдивската общинска стража на щат са и трима младши пеши стражари и един младши конен стражар – цигани. През 1925 г. в Околийското управление на гр. Лом постъпва като полицай циганин от с. Дреновец (дн. с. Чорлево), Ломско, който остава там до 9 септември 1944 г. През м. ноември 1931 г. за общински полски стражар в с. Хисар, Пловдивско, също е назначен циганин (РДА – Пловдив, ф. 192к, оп. 1, а.е. 17, л. 2–3, 12–13, 57–58; АКРДОПБГДСРСБНА, ОД-Мх, ф. 8, оп. 1а, а.е. 46, л. 43–44; ДВИА, ф. 22, оп. I, а.е. 112, л. 154).

В началото на 40-те год. на XX век нараства и броят на работещите в полицията. Примери могат да се посочат в Лом, Стара Загора, Пловдив, Кюстендилско, Пазарджишко и другаде. В ловните полицейски роти и в бойните ядра за преследване на нелегални и партизани през 1944 г. са включвани както цигани, които са редовни войници, така и мобилизирани полицаи.

Редица цигани са привлечени като агенти на българската тайна полиция. В началото на 1944 г. се създава държавна жандармерия – специална военна сила за изпълнение на полицейски задачи, на която се предоставя и борбата срещу нелегалната въоръжена съпротива. Към нея преминават действащи полицаи, има и новопостъпили, сред които и цигани (АКРДОПБГДСРСБНА, ОД-Мх, ф. 8, оп. 1а, а.е. 35, л. 90–91; а.е. 46, л. 44; а.е. 72, л. 195–197, 202; ОД-Кн, ф. 1, оп. 1, а.е. 2, л. 3 гръб, 9; ОД-Пз, ф. 5, оп. 1, а.е. 28, л. 120; ОД – Стара Загора, ф. 1, оп. 1, а.е. 974, л. 3; АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 776, л. 4, 18, 22; Държавен вестник 1944, 39).

* * *

В заключение може да се каже, че в така разгледания исторически период българското общество живее в условия на толерантност и търпимост с различните етноконфесионални общности. Затова допринасят и самите те, проявявайки лоялност и вяност към българската държава. Циганите заедно с всички останали имат своето място не само като граждани на България, но техни представители работят и в институциите ѝ.

БИБЛИОГРАФИЯ

Арабаджийски 2002: Н. Арабаджийски. Полицейската администрация. София. // **Arabadzhyski 2002:** Н. Arabadzhyski. Politsejskata administracia. Sofia.

Бръзицов 1970: Хр. Бръзицов. Някога в София. София. // **Brazitsov 1979:** Нг. Brazitsov. Nyakoga v Sofia. Sofia.

Българското управление 2011: Българското управление във Вардарска Македония (1941–1944). София. // **Balgarskoto upravlenie vav Vardarska Makedonia (1941–1944).** Sofia.

ДВ 1886: Държавен вестник, бр. 69 от 19 юли 1886. // **DV 1886:** Darzhaven vestnik, br. 69 ot 19 yuli 1886.

ДВ 1886: Държавен вестник, бр. 70 от 22 юли 1886. // **DV 1886:** Darzhaven vestnik, br. 70 ot 22 yuli 1886.

ДВ 1886: Държавен вестник, бр. 237 от 24 октомври 1941. // **DV 1886:** Darzhaven vestnik, br. 237 ot 24 oktomvri 1941.

ДВ 1886: Държавен вестник бр. 39 от 1944. // **DV 1886:** Darzhaven vestnik, br. 39 ot 1944.

Държавна сигурност – смяна на имената 2013: Държавна сигурност – смяна на имената – Възродителният процес. София, DVD. // **Darzhavna sigurnost – smyana na imenata – Vazroditelniyat protses.** Sofia, DVD.

Иванова, Кръстев 2013: Е. И. Иванова, В. Кръстев. Циганите/ ромите в България – джендър отношения. Стара Загора. // **Ivanova, E. I., V. Krastev. Tsiganite/ romite v Bulgaria – dzhendar otnosheniya.** Stara Zagora.

Извори за българската етнография 1999: Извори за българската етнография. Из българския следосвобожденски печат. 1878–1900 г. София. // **Izvori za bylgarskata etnografia. Iz bylgarskia sledosvobozhdenski pechat. 1878–1900 g.** Sofia.

Йончев 1993: Д. Йончев. България и Беломорието (октомври 1940–9 септември 1944). Военнополитически аспекти. София. // **D. Yonchev. Bulgaria**

i Belomoriето (oktomври 1940 – 9 septemври 1944). Voennopoliticheski aspekti. Sofia.

Кръстев, Иванова 2014: В. Кръстев, Е.И.Иванова. По пътищата на войната. Стара Загора. // Krastev, V., E. I. Ivanova. Tsiganite po patishtata na voynata. Stara Zagora.

Макфий 2007: Р. А. Скот Макфий. Сред циганите в България. Дневник на едно пътуване през 1913 г. София. // R. A. Skot Makfij. Sred tsiganite v Bulgaria. Dnevnik na edno putuvane prez 1913 g. Sofia.

Полицай 1942: Полицай, бр. 3. // Politsay, br. 3.

Проданов 2007: Н. Проданов. Основни елементи на държавната политика спрямо циганите чергари в България до 1944 г. – *История*, 4, 11–25. // N. Prodanov. Osnovni elementi na dyrzhavnata politika spryamo tsiganite chergari v Bulgaria do 1944 g. – *Istoria*, 4, 11–25.

Симеонов 2003: Ст. Симеонов. Полицията в България. София, 2003. // St. Simeonov. Politsiyata v Bulgaria. Sofia.

Marushiakova, Popov 2015: E. Marushiakova, V. Popov. The first Gypsy/Roma organisations, churches and newspapers. – In: *From Dust to Digital. Ten Years of the Endangered Archives Programme*, pp.189–224 <https://www.openbookpublishers.com/>.